

ALISHER NAVOIY G‘AZALIYOTIDAGI ISHQ MAVZUSI KO‘LAMI KENGAYISHINING TASAVVUFIY ASOSLARI

Eshonqulov Husniddin Pirimovich,

BuxDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri,

filologiya fanlari doktori (DSc) h.p.eshonqulov@buxdu.uz

Eshonqulova Nasiba Husniddin qizi,

BuxDU tayanch doktoranti, n.h.eshonqulova@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “ishq” haqidagi ma’rifiy-irfoniy qarashlarini islomiy-tasavvufiy manbalar asosida poetik ifoda etganligi tizimli qiyosiy tahlillar orqali aniqlangan, shoir g‘azaliyotida ishq g‘oyasining irfoniy-tasavvufiy hamda ramziy-timsoliy ma’nolarini ochib berish orqali shoir tafakkur dahosi yangi mezonlarda baholangan.

Kalit so'zlar: ishq, pok, tasavvufiy, oshiqona g'azallar, ma'shuqa, sevikli yor, arz, nafs.

Ishq-muhabbat Alisher Navoiy g‘azaliyotining yetakchi mavzusi sanaladi. Bu ko‘hna va hamisha navqiron janr salohiyatli ijodkorning “*doimiy hamrohi va arg‘umog‘i*”¹ edi. Shu bois u turkiy adabiyotda haqli ravishda “ko‘p va xo‘p” g‘azal yozgan buyuk shoir sifatida tan olinadi. Ulug‘ shoir ishq-muhabbat mavzusiga badiiy sayqal berish bilan o‘ziga qadar yaratilgan Sharq g‘azalnavislik an’anasini yangicha jilolarda davom ettirdi va uni yangicha motivlar bilan boyitdi. Ayni holat adabiyotshunosligimizda shoirning ilk lirikasi tadqiq etilishi bilan ham²,

¹ Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961, – Б.104.

² Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965, – Б. 57-103.

turkiy tilda bitilgan barcha devonlaridagi g‘azallari misolida ham³ e‘tirof etildi. Alisher Navoiy ko‘lami keng g‘azaliyotida ishq-muhabbat mavzusi vositasida rang-barang motivlarga badiiyat libosini shu qadar yuksak san’atkorlik bilan kiydirdiki, natijada ijtimoiy hayotning deyarli barcha jabhalarini o‘zida qamrab olgan benazir lirik qomus vujudga keldi. Fikrimizni shoirning zamondoshi, uning asarlarini kitobat qilish bilan maxsus shug‘ullangan taniqli xattot Abdujamil kotibning Alisher Navoiyning podshohlarga bag‘ishlangan baytlaridan “Tuhfat-us-salotin” nomli to‘plam tuzgani hamda shoirning ishqiy g‘azallarini qirqqa yaqin mavzuga tasnif etgani quvvatlantiradi⁴. Tabiiyki, qayd etilgan mulohaza va daliliy fikrlar Navoiy g‘azaliyotida bo‘y ko‘rsatgan samaralarga tegishli bo‘lib, ularning hosil bo‘lish omillarini qiyosiy sathda ilmiy o‘rganish ahamiyatlidir.

Oshiqona g‘azaliyotning yangi motivlar bilan boyib, orifona mohiyat kasb etishida undagi lirik qahramonning ma’shuqa, borliq va inson munosabatlari bilan aloqador mushohadalarining badiiy talqiniga keng o‘rin berilishi eng muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Ma’shuqaning “*sevikli go‘zal*” ma’nosi bilan bir qatorda, uning “*ilohiy jamolni o‘zida mujassamlashtirgan tal’at sohibi*”, “*yor*”, “*do‘st*”, “*ustoz*”, “*Muhammad (s.a.v)*”, “*Alloh*” singari ma’nolarni o‘zida ifodalashi mumtoz nazmning badiiy-ma’rifiy mohiyat kasb etuvchi g‘azallarida tavhid, tajalliy, lirik qahramonning Yaratganga va moddiy olamga munosabati xususidagi mulohazalarining badiiy ifodalanishiga ham omil bo‘ldi⁵. Oshiqona g‘azaliyotning bunday mazmun bilan boyitilishi undagi mazmun bilan turli tariqat g‘oyalarining, vatan, haj safari, faqrlik singari qator motivlarning uyg‘unlashib ketishiga imkon yaratdi. Shunday ekan, Alisher Navoiy g‘azaliyotidagi lirik qahramonning

³ Хайитметов А. Навоий лирикаси. -Тошкент: “Фан”, 1961, -Б. 104-161.

⁴ Хайитметов А. Алишер Навоий ижодида мавзуларга бўлиш ва танлаш принциплари// Навоийга армуғон. Учинчи китоб. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003, – Б. 8-14.

⁵ Eshonqulov, H. «СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ АВТОРСКИХ СТРОК В ГАЗЕЛЯХ АЛИШЕР НАВАИ». ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), т. 21, вып. 21, июль 2022 г., https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7871.

ma'shuqa, borliq va inson munosabatlari xususidagi badiiy mulohazalarini teran anglamay turib, ularda ilgari surilgan asosiy g'oyalarni idrok etish ancha mushkul. Binobarin, ishqiy g'azallardagi so'zlarning ramziy-majoziy ma'nolari ham bevosita shoirning o'sha o'y-xayollari badiiy ifodasiga xizmat qiladi. She'r qahramoni o'zining ichki tug'yonlarini she'rxonga muayyan tarzda yetkazish uchun, shubhasizki, ma'shuqa bilan bog'lanuvchi tavhid, tajalliy singari irfoniy tushunchalarga zeb beruvchi borliqdan badiiy timsol va tamsillar tanlaydi. Bundan anglashiladiki, shoirning, avvalo, borliqqa umumiy holatdagi munosabati muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni adabiy hodisani she'r muallifining o'z e'tiroflari asosida qiyosiy sathda tahlil etish uning dunyoqarashini yaxshiroq bilish yo'lida muhim qadam bo'lishi mumkin.

Alisher Navoiy g'azaliyotida borliq, moddiy olam, ya'ni tevarak-atrofimizni o'rab turgan mavjudlik *"vujud"*, *"arz"*, *"Yer yuzi"* kabi so'z va birikmalar bilan ifodalanadi. Shuningdek, *"olam"*, *"jahon"*, *"dunyo"*, *"dahr"*, *"ochun"* singari so'zlar ham o'z o'rnida borliq ma'nosini anglatadi. Ularning g'azalda badiiy timsol sifatida qo'llanilishi o'ziga xos ramziy-majoziy mohiyat kasb etib, g'azalning tayanch g'oyasi ifodasida alohida ta'sir ko'rsatishini unutmazlik lozim. Chunonchi, shoirning quyidagi baytida qo'llangan dunyo timsoli borliqdagi solikni Haqdan yiroqlashtiruvchi tushunchanigina o'zida mujassamlashtirgani ham yuqorida aytilgan fikrlarni tasdiqlaydi:

Haq tilar bo'lsang, Navoiy, silk dunyodin etak,

Ishqing o'lsa pok, o'zni qo'yma bu murdor aro⁶.

Keltirilgan iqtibosda oshiqning eng oliy tilagi – pok ishq bilan Haq visoliga erishishida amal qilishi lozim bo'lgan tasavvufiy tamoyillardan biri o'zining badiiy ifodasini topgan. Baytning ilk misrasida qo'llangan dunyo – nafs timsoli. Oshiq bu

⁶ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд. –Тошкент: "Фан", 1988. – Б. 43.

mudhish dushmandan voz kechishi lozim. Ko‘rinadiki, baytda qo‘llangan dunyo timsolining borliq bilan mohiyatan aloqadorligi yo‘q. Zero, “*Borliqdagi har bir mavjudot Haqqi mutlaqning alohida olingan, butundan ajratilgan sifatining ojizona aksi, in’ikosi yoki falsafiy atama bilan aytsak, tajalliy mohiyatini kashf etadi. Butun koinot, biz bilgan, tasavvur qila oladigan va mutlaqo tasavvurimizga sig‘maydigan olamlar va borliqlarning barchasi mohiyatan ko‘zgu, oyna bo‘lib, unda, har bir oynada Haqqi mutlaqning alohida bir sifati nochor butundan ajralgan shaklda muvaqqat ravishda aks etadi*”⁷. Ana shu akslanishda orif shoirlarimiz ulkan ulug‘vorlik mavjudligini his etadilar:

Bu tiyra dahrni gar oshiq etmasang bo‘lmas,

Arusi mehri falak mazharida jilvanamoy.

Chaman aroyisi zebig‘a bo‘ldi husningdin,

*Zulol oyinadoru nasim nofakushoy*⁸.

Alisher Navoiyning hamd g‘azallaridan tanlangan ushbu adabiy parchada dahrnga nisbatan tiyra sifatlovchisi qo‘llanilgan bo‘lib, uning Yaratganga oshiq bo‘lishi uchun falak quyoshining kelinchak ko‘rinishida samoda jilvalanishi talab etiladi. Quyoshning zarrin nurlari qorong‘u zaminni yoritib, unga hayot baxsh etadi. Chaman aroyisi – kelinchagi bo‘lgan gul-chechaklaru o‘t-o‘lanlar Yaratuvchining husnidan zeb oladi. Haqning go‘zalligiga tip-tiniq suv oyna tutsa, shabada mushk taratadi. Ma‘rifiy adabiyotda nafs esa bunday go‘zallik, ayniqsa, mo‘tabarlik oldida turgan jirkanchlik namunasi sifatida qalamga olinadi. Mumtoz she‘riyatda nafsga qarshi mujodalaning badiiy ifodasi o‘ziga xos rangin bo‘yoqlarda, obrazli tarzda o‘z tajassumini topgan. “*Ba‘zilar nafsni daydi it yoki ruh etagiga yopishgan ifloslik, ba‘zilar esa to‘ymas ajdaho yoxud firib-nayrang*

⁷ Воҳидов Р., Неъматов Х., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001. – Б. 66.

⁸ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 4-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1988. – Б. 417.

timsoli Dajjolga timsol beradilar”⁹. Ma’lum bo’ladiki, mumtoz ijodkorlar borliq haqidagi mulohazalarini badiiy ifodalaganda, masalaga ko‘proq tavhid, tajalliy singari tasavvufiy tushunchalar nuqtayi nazaridan yondashadilar.

Tabiiyki, tasavvuf ahli tavhidni aql orqali emas, vahiy, ilhom va sezgi quvvati bilan anglash mumkinligini e’tirof etadilar. Biroq bunda mushohada va muroqabaning alohida ahamiyat kasb etishini unutmazlik lozim. *“Ikkinchi ming yillikning yangilovchisi”*¹⁰ deya e’tirof etilgan Shayx Ahmad Faruk Sarvandiyy – Imomi Rabboniy (h. 971-1031) o‘zining *“Maktubot”* asarida tavhid xususida fikr yuritarkan, uning ikki qism: shuhudiy va vujudiy tavhiddan iboratligiga e’tiborni qaratadi. Uning tasavvufiy qarashlariga ko‘ra, shuhudiy tavhid shuki, modda va ma’no ko‘ziga ko‘ringan har narsa mavjud bo‘lgan muassir – Birdan iboratdir. Vujudiy tavhid esa bor bo‘lgan faqat Bir – mavjudni tanimoq va Undan boshqasini yo‘q hisoblash va ko‘rmaslikdir .

Alisher Navoiy ijodida ishq mavzusi badiiy-psixologik va tasavvufiy jihatdan ilohiy hamda majoziy ma’nolarda insonni har tomonlama ma’naviy yuksaltiruvchi qudratli kuch sifatida o‘ziga xos poetik ko‘rinishlarda keng talqin etilganligi, ramziy-timsoliy ifoda xususiyatlarining Sharq poetik an’analari asosida yanada badiiy-tadrijiy takomillashtirilganligi bilan alohida e’tiborni tortadi. Ishq dunyo adabiyotida umuminsoniy g‘oyalar, ma’rifiy-axloqiy qarashlar bilan chambarchas bog‘liqlikda talqin etiluvchi markaziy masalalardan biri bo‘lib, bashariyatning ijtimoiy va falsafiy, diniy va badiiy tafakkur sathida hamisha yetakchi, muhim o‘rin egallab kelgan. Hatto insoniyat badiiy tafakkur tadrijining turli bosqichlarida ishq talqini muayyan tipologik va spofisik belgilar asosida poetik taraqqiy topganligi kuzatiladi.

⁹ Комилов Н. Тасаввув. Биринчи китоб – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – Б. 133.

¹⁰ Necip Fazil Kısakürek. Mektubat’ı Takdim//. Müceddin-i Elf-i Sani Şeyh Ahmed-i Faruk-i Servendi Imam-i Rabbanî. Mektubat. Hazırlayan Necip Fazil Kısakürek. – İstanbul, 1995. –Б. 5.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eshonqulov, N. «СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ АВТОРСКИХ СТРОК В ГАЗЕЛЯХ АЛИШЕР НАВАИ». ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), т. 21, вып. 21, июль 2022 г., https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7871.
2. Necip Fazıl Kısakürek. Mektubat'ı Takdim//. Müceddın-i Elf-i Sani Şeyh Ahmed-i Faruk-i Servendi Imam-i Rabbani. Mektubat. Hazırlayan Necip Fazıl Kısakürek. – İstanbul, 1995.
3. Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Махмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001.
4. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965.
5. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996.
6. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1988.
7. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 4-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1988.
8. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодида мавзуларга бўлиш ва танлаш принциплари// Навоийга армуғон. Учинчи китоб. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003.
9. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961.